

Україна і Німеччина

збірник наукових праць

Випуск 2

Висновки. Мови розвиваються та змінюються не тільки внаслідок внутрішньомовних процесів. Вони зазнають суттєвих змін завдяки запозиченням в результаті міжмовних та міжкультурних контактів. Мовні контакти є наслідком історичного розвитку країн та розвитку їх матеріальної культури. Тож більшість запозичених з німецької мови слів є матеріальними запозиченнями, які отримували назви мовами тих культур, з яких походять. Найінтенсивнішими з точки зору процесу запозичення були епоха Середньовіччя, доба правління Петра Першого, час економічного злету у 19 столітті. Запозичення з німецької, і прямі, і опосередковані, представлені в першу чергу на лексичному рівні та на рівні морфології, в першу чергу це префікси та суфікси. Сферою запозичень з німецькою були поняття та назви, що пов'язані з такими галузями як торгівля, гірнична та військова справа, будівництво, мореплавство, банкова справа тощо. Сьогодні у слов'янських мовах простежується тенденція до запозичень в першу чергу з англійської мови. Причинами цього є те, що англійська є мовою науки, техніки, економіки, а також реклами та інтернет-мереж.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник іношомовних слів
2. Duden. Fremdwörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1997.- Der Duden: Bd. 5. – 864S.
3. Duden. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1997.- Der Duden: Bd. 7. – 840S.
4. Duden. Stilwörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1998.- Der Duden: Bd. 2. – 864S.

Гаманюк В. А.

РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД БАГАТОМОВНОСТІ В ОСВІТІ (НА ПРИКЛАДІ ФРН ТА УКРАЇНИ)

In dem vorliegenden Artikel werden manche Vorschläge und Instrumente des Mehrsprachigkeitskonzepts in Deutschland und die Möglichkeiten dessen Einsatzes im Rahmen des ukrainischen Ausbildungssystems im Kontext des multikulturellen Charakters der Gesellschaft und der integrativen Perspektiven der Ukraine.

Розвиток України як самостійної держави в умовах глобалізації світу та потужних інтеграційних процесів у всіх сферах викликав кардинальні зміни не тільки в суспільному житті, але й зумовив перегляд багатьох положень у галузі освіти, а також спричинив реорганізацію, зміни у системі та структурі освіти, модернізацію змісту навчання та виховання на всіх рівнях. На тлі демократизації суспільства, міграційних процесів та інтеграції, унаслідок неоднорідності бачення майбутнього країни політичними силами держави в Україні представлені два напрямки розвитку: з одного боку, зусилля спрямовуються на відродження національної самосвідомості, української культури і мови, а з іншого, під впливом зовнішніх факторів розвитку очевидним є прагнення України до інтеграції у світове та європейське товариство, що вимагає приведення у відповідність до європейських норм та світових освітніх стандартів системи освіти України й орієнтації на інтеркультурну освіту для забезпечення гармонійного входження представників української спільноти у полікультурний освітній простір. Суттєвою ознакою мовної ситуації у європейському просторі є сьогодні неоднорідність мовного ландшафту. Реакцією ЄС на багатомовність та полікультурність стала розробка концепції багатомовності, яка поступово імплементується у освітні системи країн Європи. Україна у цьому процесі не має права залишатися осторонь, не тільки тому, що географічно є частиною Європи, але й через багатомовність як фактор впливу на суспільні процеси в державі та її інтеграційні прагнення. Тож, актуальним, на наш погляд, є дослідження досвіду Німеччини, як однієї з європейських країн, де проблема багатомовності вирішується досить успішно.

Мета статті – виявити шляхи реалізації концептуальних засад багатомовності у ФРН та України та проаналізувати ефективність запроваджених країнами заходів, спільності та розбіжності у підходах до іншомовної підготовки в системі освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під загальним поняттям багатомовності об'єднані в одне ціле дві окремі галузі, які слід розрізняти, а саме: мультилінгвальність та плюрилінгвальність. Мультилінгвальність – присутність багатьох мов у країні або регіоні, а

шпорилінгвальність – індивідуальна багатомовність, тобто мови, що засвоєні індивідумом і якими від здатен спілкуватися [5, С.17].

Шляхом збереження мовної неоднорідності світу виступає розвиток індивідуальної та колективної дво- та багатомовності населення країн з полікультурним характером суспільства та заохочення державами до такого розвитку через виважену мовну політику. Орієнтація на жорстку мовно-культурну асиміляцію не автентичного населення поступається сьогодні політиці врахування мовних та культурних потреб різних етнічних груп. Наслідком такого підходу стало те, що сьогодні у жодній країні світу одномовність не є панівною. Навіть ті держави, які є офіційно одномовними, допускають використання мов етнічних меншин, як тих груп, що мешкали на території цих держав споконвічно, так і тих, котрі з'явилися внаслідок міграційних процесів. Тож, наприклад, у Німеччині турецька спільнота, яка представлена найбільшою кількістю мешканців, має друковані ЗМІ та видавництва, продукція яких виходить її рідною мовою. І хоча представники західноєвропейських країн скаржаться на недостатню інтеграцію мігрантів у культурне середовище, причиною цих скарг є не мовний чинник, тому що більшість представників не автентичного населення є дво- та багатомовними, і залежно від обставин та сфери використання послуговуються тією чи іншою мовами. Так, за побутовою сферою закріплена рідна мова, а за суспільною – державна мова країни, де перебувають мігранти.

Дослідники зауважують, що причиною міжетнічних непорозумінь виступають не мовні, а соціально-політичні чинники. До того ж, поліетнічність, яка породжує багатомовність, стає істотною ознакою сучасного суспільства і створює передумови для діалогу мов і культур [4].

Мультилінгвальність оточуваного середовища впливає на відбір мов, що пропонуються для вивчення у школі, а також і на обсяги пропонованого для засвоєння матеріалу, інтенсивність та форми навчання. Окремі, існуючі в мультилінгвальних умовах мови, можуть мати різний статус та класифікуватися за різними критеріями, наприклад, мати статус державної мови – рівноправно існуючі в країні мови, що визнані офіційними і що функціонують поряд з ін-

шими, наприклад регіональними мовами; мови національних меншин – мови певних груп населення, що визнані або не визнані такими; літературна мова з її діалектними та соціалектними варіантами; писемна мова та мова усного спілкування. Ці мови можуть викладатися у межах шкільної освіти як обов'язкові або за вибором, або бути вилученими з пропонованих для вивчення іноземних мов.

Плюрилінгвізм як індивідуальний мовний репертуар - явище не нове, але останнім часом воно набуло неабиякого поширення. М. Вандружзка у своїй книзі «Багатомовність людини» ще у 1979 році зазначив, що кожен схильний до багатомовності, тому що людина навіть у межах рідної мови послуговується у різних сферах різними варіантами, а саме: діалектом, літературною, розмовною, фаховою, церковною та іншими мовами. Він назвав цю спроможність «внутрішньою багатомовністю». До цієї здатності додається ще й засвоєння інших іноземних мов в процесі подальшого духовного й інтелектуального розвитку, що отримало назву зовнішня багатомовність. Раніше про багатомовність говорили лише у випадках, коли людина у природних умовах засвоювала іноземну мову на досить високому рівні, а процес засвоєння мав при цьому некерований характер. Сьогодні М. Вандружзка, як і представники дидактики багатомовності у Німеччині, послуговуються іншим визначенням цього поняття. Характерними для нового розуміння концепту «багатомовність» є те, що вивчення багатьох іноземних мов не починається так би мовити «з нуля», а наявні знання попередніх мов поглиблюються й поширюються за рахунок нових мов; що не у кожній іноземній мові метою навчання має стати перфектне володіння та компетентне, як рідною мовою, використання; що при вивченні декількох іноземних мов в кожній з них мають розвиватися пріоритетні компетенції та навички, в одному випадку домінуватимуть навички читання, в іншому говоріння або письма. Все залежатиме від сфери застосування та мети вивчення тієї чи іншої іноземної мови. З цієї точки зору Г. Хрїст запропонував таке визначення багатомовної особи: «Багатомовною є особа, яка навчилася переступати поріг іншомовних будинків засобами мов їх мешканців» [3, С.19].

О. Чередниченко пропонує типологію двомовності та багатомовності дещо з інших позицій. В її основу ним було покладено кілька суттєвих ознак, які охоплюють як кількісні, так і якісні сторони цього явища. Дослідник запропонував такі критерії: за ступенем поширення, за ціннісною орієнтацією, за рівнем розмежування мовних систем та за характером комунікативного включення. Тож, відповідно до визначених ним критеріїв дослідник розрізняє індивідуальну і колективну (масову) двомовність/багатомовність, горизонтальну (рівнозначність мов з позиції мовця) та вертикальну (виділення пріоритетних з точки зору мовця мов, їх нерівнозначність та різновартісність), координативна (чиста) та субординативна (змішана), і, нарешті, активна та пасивна двомовність/багатомовність. Крім того, автор запропонованої типології зауважує, що на сучасному етапі, «з огляду на необхідність збереження літературних норм контактуючих мов ідеальним міг би бути тип активної індивідуальної (або колективної) горизонтальної та координативної двомовності/багатомовності» [4].

Механізмом впровадження багатомовності у Німеччині є, між іншим, диверсифікація мов, що пропонуються для вивчення у системі шкільної освіти, і в першу чергу у муніципальних школах. Можна було б передбачити, що через різнобарвний мовний ландшафт Європи кількість пропонованих для вивчення у рамках шкільної освіти іноземних мов буде зростати, але на практиці іншомовна пропозиція у більшості випадків обмежується декількома найбільш поширеними (англійська, французька, іспанська) або популярними мовами (китайська, російська), іноді також і мовами сусідніх держав (значною мірою у прикордонних регіонах).

Англійська мова серед інших іноземних є домінуючою, і це стосується не тільки ситуації у Німеччині, мова йде про домінування англійської як першої, а іноді й єдиної іноземної мови майже у всіх країнах світу. Тому, зважаючи на спрямовану на запровадження багатомовності мовну політику, а відповідно і освітню політику ФРН, центральним питанням є визначення місця англійської у навчальних планах та програмах в шкільній сфері. Це питання дискутується на різних рівнях і однозначної відповіді ще не отримало.

З одного боку, є багато підстав говорити про переваги глобального введення англійської мови як першої іноземної у школах країни. Серед найбільш вагомих аргументів на її користь наводяться:

- англійська розповсюджена у декількох європейських країнах у статусі державної мови, серед них такі країни як Велика Британія, Ірландія, Мальта;

- це мова провідної з економічної точки зору держави США,;

- завдяки політичним та економічним перетворенням у світі англійська посилена свої позиції як засіб порозуміння (*lingua franca*);

- молодіжна культура, поп-музика, та такі сфери як спорт, мода, комунікаційні можливості, серед яких комп'ютер, інтернет, а також реклама й інше формують сталий інтерес молоді до цієї мови, тому що вона набула статусу всесвітньої мови спілкування.

Н. Пелагеша зазначає, що англійська мова у континентальній Європі все менше і менше стає «іноземною мовою» у звичному розумінні. Вона виконує такі внутрішні функції:

- є обов'язковим, або основним предметом вивчення у школі;

- є умовою набуття вищої освіти та подальшого підвищення професійного рівня;

- є необхідною умовою працевлаштування у багатьох випадках, що можуть розглядатися у деяких країнах як норма;

- є необхідною умовою для спілкування, тому що вона надзвичайно вживана у медіа-просторі, поп-культурі, суспільному та приватному житті завдяки інформаційним технологіям і не тільки.

Серед факторів, що сприяють використанню англійської мови у освітній сфері, а це в першу чергу стосується системи вищої освіти, Н. Пелагеша називає такі:

- процес глобалізації та глобальної модернізації;

- процес інтернаціоналізації вищої освіти;

- масштабність та популярність різного роду програм ЄС, в тому числі обмінних, більшість з яких пропонує їх англійською мовою, тобто участь в них є однією з ключових умов;

- наявність у складі університетських кафедр викладачів, здатних викладати англійською, яка для багатьох є рідною мовою;

- процес уніфікації документів про освіту;
- традиційно у документі про освіту очікується наявність оцінки з англійської мови як першої іноземної.

Що стосується Європи взагалі, то англійська, якщо б її засвоїли всі європейці, вирішила б остаточно проблему міжнаціонального спілкування та порозуміння, але Рада Європи та Євросоюз мають свою точку зору на це питання. Концентрація уваги виключно на одній мові та суто прагматичний підхід до її використання у межах об'єднаної Європи могло б призвести не тільки до мовного, а у подальшому і до культурного збіднення, але й до обмеження комунікативної спроможності громадян повсякденними темами. Головна мета інтеграції – зняття упередженого ставлення до носіїв інших культур, розвиток взаємного інтересу та розуміння й толерантного ставлення один до одного, а у випадку з виключним становищем англійської як засобу масового порозуміння ця мета залишається поза увагою, вона взагалі знімається з порядку денного. Розуміння інших стане реальним лише за умови вивчення іноземної мови у її соціокультурному контексті, за умов контактів з носіями цієї мови та відповідним культурним надбанням.

З цієї причини європейці мають вивчати дві й більше іноземних мов, і не тільки у школах підвищеного типу, але й у загальноосвітніх школах. Беручи до уваги мовнополітичні орієнтири у Європі взагалі, та у ФРН зокрема, пропонується вводити до навчальних планів не тільки розповсюджені та представлені значною кількістю носіїв мови, але й мови сусідніх країн, мови, що використовуються як регіональні, або мови нацменшин, неєвропейські мови.

Обмеження іншомовної пропозиції у школах Європи взагалі, а тим більше у ФРН, лише англійською не може розглядатися як вирішення проблеми міжнаціонального порозуміння. Науковці наполягають на тому, що, навпаки, слід розширювати кількість пропонувананих мов та шукати шляхи, як зробити вивчення декількох мов доцільним, ефективним та привабливим. Саме ці проблеми на часі сьогодні і у педагогіці, і у дидактиці.

Запропоновано декілька шляхів вирішення проблеми інтеграції англійської мови до концепції багатомовності. Серед них Г. Нойнер, В. Хуфайзен, У. Коітан та деякі інші пропонують:

– запроваджувати вивчення англійської після вивчення інших іноземних мов;

– використовувати англійську як свого роду «відмичку» (Tür-Öffner) для вивчення інших мов [5, С.22-23];

– рецептивне засвоєння іноземних мов.

Слід розглянути ці пропозиції більш детально. Те, що у сучасному світі європейці жодним чином не обійдуться без знань англійської мови, поза всяким сумнівом. Але це в жодному випадку не має призвести до суцільного домінування англійської у навчальних планах. Так як мотивація до вивчення англійської є очевидною, у першу чергу це стосується молоді, а англійська навіть на початковому етапі навчання відносно легко засвоюється, то було б доцільно вводити спочатку іншу іноземну мову як першу, а англійську пропонувати для вивчення як другу та третю. У прикордонних регіонах як першу пропонується вводити мову сусідніх країн, або регіональні мови.

Інша можливість розвитку багатомовності на шкільному рівні освіти, на думку авторів, це впровадження концепції такого навчання та вивчення іноземних мов, при якому свідомо та систематично використовуються та поглиблюються знання та набутий при вивченні першої іноземної (англійської) мови досвід.

Тут пропонуються декілька підходів для використання англійської як мови-ключа до інших іноземних мов. Перший варіант полягає в тому, що англійська, як провідна мова, вивчається протягом всього навчального часу, на неї виділяється досить велика кількість годин. Вивчаються не тільки мовні явища, але й весь соціокультурний контекст. Завдяки цьому досягається високий рівень розвитку мовної компетенції у всіх видах комунікативної діяльності, котрі згодом слугують моделями для викладання та вивчення інших іноземних мов.

Інша можливість полягала б в тому, що навчання англійської як першої іноземної зосереджувалося б в першу чергу на набутті здатності елементарного спілкування (концентрація уваги на

сприйнятті на слух та говорінні, виконання функції *lingua franca* для міжнародної повсякденної комунікації). У такому випадку англійська слугувала б матеріалом для занурення у світ іноземних мов, а викладання обмежувалось би незначною кількістю навчальних годин. Друга та третя іноземна мови, серед яких вже на новому рівні може бути і англійська, мали б вивчатися більш глибоко й обов'язково у соціокультурному контексті.

Альтернативним шляхом могло б бути рецептивне засвоєння якомога більшої кількості мов, в першу чергу на рівні сприйняття на слух та читання. В такому випадку в умовах міжнародного спілкування комунікативний процес відбувався б завдяки тому, що комуніканти, говорячи домінуючою у мовному репертуарі мовою, а такою є рідна мова, розуміли б одне одного, адекватно сприймаючи інформацію, та адекватно її продукуючи.

Дослідники наголошують на тому, що мова сьогодні не йде про засвоєння декількох іноземних мов на одному рівні. Люди, що перебувають в умовах багатомовності, використовують різні мови у різних комунікативних ситуаціях, тож у основу навчання має бути покладено прагматичний підхід і до вибору мови, і до тих аспектів, на яких має зосереджуватися увага. Достатнім буде оволодіння лише необхідними навичками (*Teilkompetenzen*) з кожної іноземної мови, де це необхідно – рецептивними, у інших випадках, можливо, продуктивними, де письмовими, де навичками говоріння або читання. Г.-Ю. Крумм зазначає: «*Sprachenteiligkeit gilt für die individuelle Mehrsprachigkeit. Da wir für verschiedene Kommunikationsräume verschiedene Sprachen benutzen, sollte es die Möglichkeit geben, in verschiedenen Sprachen auch Verschiedenes zu lernen und unterschiedliche Akzente setzen zu können*» [6].

Сприяти вивченню нових мов могла б зміна позиції щодо них. Якщо вивчення нової іноземної мов спрямовуватиметься не на витіснення вже відомих мов, а на усвідомлення того, що вже знайомі мови мають дуже багато спільного і у структурі, і у лексиці.

Щоб зробити багатомовність дійсно корисною для вивчення іноземних мов, слід виявити спільності та відмінності між ними і використовувати при вивченні наступних іноземних мов цілеспря-

мовано ті елементи, що відомі з попередньо вивчених мов, від лексики, граматики, синтаксису, тобто системи мови в цілому до стратегій навчання.

Ще один шлях – занурення у споріднені мови, мови, що належать до однієї генеалогічної або типологічної групи. Так, наприклад, німецька мова може стати стартом до англійської, датської, голландської та інших, а французька – до італійської, іспанської чи португальської. Демонструвати спільності можна на матеріалі лексики та граматики, через порівняння текстів різними мовами.

Але це жодним чином не означає, що мови можуть викладатися хаотично, безсистемно, без задалегідь складеного плану. Необхідно не тільки продумати які мови та у якій послідовності слід вводити у системі шкільної освіти, але й на якому ступені освіти, у якому обсязі. Ці дані мають бути внесені до навчальних планів і доведені до відома учнів та їх батьків. Вони мають бачити перспективу, необхідно, щоб пропонувалися комбінаторні можливості пропонованих мов, щоб був свідомий вибір. Елементи змісту навчання кожної мови теж мають бути узгодженими. Якщо явища граматики або лексичні одиниці наявні у декількох мовах, якщо стратегії навчання актуальні для всіх мов, то слід визначити, в межах якої дисципліни цей матеріал має викладатися, щоб запобігти повторам та марному витраченню навчального часу [6].

З огляду на це є доцільним звертання до теорії раціонального вибору при аналізі мовної політики і мовної поведінки. Тут слід погодитися з Т. В. Ковальновою. Дослідниця зазначила, що дії суб'єктів тут, як і в більшості інших сфер соціальної дійсності, ніколи не відбуваються лише з міркувань гуманітарного характеру, умотивовані не тільки потребами духовного, у тому числі й культурно-національного самовираження, але й настановами на успіх, ефективну соціальну мобільність у взаємодії з іншими суб'єктами. І часто одні інтереси стикаються з іншими. Це яскраво виявляється, наприклад, у ситуації вибору батьками мови навчання для своїх дітей, коли альтернатива включає протилежні варіанти: рідна мова як цінність і мова більш широкої комунікації як умова життєвого успіху, кар'єри, бізнесу, доступу до світових інформаційних ресурсів [1].

Більшість науковців, що досліджують проблему інтеграції освітньої системи України до загальноєвропейського простору, продемонстрували єдність стосовно того, що слід якнайшвидше вносити відповідні зміни зокрема у структуру іншомовної освіти та переорієнтовувати її на багатомовність. Серед рекомендацій 2009 р. щодо змін у мовній політиці України у контексті нових вимог, розроблених Н. Пелагешею в рамках аналітичної записки, підготовленої відділом соціокультурних та етнонаціональних досліджень, іншомовної освіти стосуються такі:

– Одним з пріоритетів державної мовної політики визначити подолання мовного бар'єру між Україною та Європейським Союзом, про що має бути зазначено у Концепції державної мовної політики України.

– Започаткувати окремі державні програми, спрямовані на підвищення комунікативної спроможності українських громадян.

– За прикладом країн-членів ЄС оголосити вивчення іноземних мов в Україні політичним пріоритетом. Внести зміни в Національну доктрину розвитку освіти, в яких буде зазначена обов'язковість вивчення не менше двох іноземних мов. Ініціювати запровадження в школах України індикатора лінгвістичної компетентності.

– Провести переговори з Єврокомісією щодо проведення нею в Україні заходів, спрямованих на популяризацію мовної політики ЄС [3].

Висновки. Ситуація з імплементацією концептуальних засад багатомовності в Україні з використанням напрацьованих у Німеччині та Європі механізмів поступово налагоджується. Вже сьогодні розглянуто нову Концепцію мовної освіти України, де окремо виділені вимоги щодо іншомовної освіти громадян на всіх рівнях державної системи освіти [2]. Що стосується інших механізмів, серед яких диверсифікація мовної пропозиції, орієнтація на рецептивну багатомовність та прагматичний підхід до відбору певних компетенцій при вивченні іноземних мов, то українська система освіти на них ще належним чином не відреагувала. Освітня мета Ради Європи – рідна мова плюс дві іноземні – в Україні поки що розглядається як перспектива, але реальних кроків у цьому напрямку ще не зроблено.

У школах вивчається тільки одна іноземна мова, друга – лише у школах підвищеного типу: у гімназіях, ліцеях, спеціалізованих школах з поглибленим вивченням іноземних мов.

Що стосується мовної пропозиції, то керівництво шкіл орієнтується на бажання батьків, тож за рідким винятком першою, а часто і єдиною іноземною мовою є англійська, яка у загальноосвітніх школах не втратила статусу другорядного з точки зору учнів предмету й тому не вивчається на належному рівні.

Добрим знаком є розробка Рамкових Програм з іноземної мови професійного спрямування для немовних спеціальностей, у основу яких покладено фахове спрямування навчання мовам, які містять міжкультурний компонент та орієнтовані на рецептивне володіння мовами.

Корисними для української шкільної іншомовної освіти здаються пропозиції Б. Хуфайзен щодо поетапного введення декількох іноземних мов із залученням методів та форм CLIL (навчання мови та змісту), та пропозиції щодо порядку вивчення іноземних мов.

Головне, що об'єднує прагнення та цілі іншомовної освіти в обох країнах – це зміна ставлення громадян до іноземних мов, їх пропагування, тому що колективна багатомовність є результатом індивідуальної, а без бажання, без мотивації кожного досягти реальної багатомовності неможливо.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ковальова 2008 – Ковальова Т. В. Мовна політика з позиції теорії раціонального вибору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVu/2008-1/doc/1/20.pdf
- Концепція мовної освіти в Україні (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/gr/obg/2010/proekt_271210.doc
- Пелагеша 2009 - Пелагеша Н. Мовна політика як інструмент розвитку комунікативного простору Європейського Союзу [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/July2009/23.htm>
- Чередниченко - Чередниченко О. Багатомовність і концептуальна картина світу [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://www.rius.kiev.ua/journal/3/cherednychenko>
- Deutsch als zweite Fremdsprache G. Neuner, B. Hufeisen, A. Kursisa, N. Marx, U. Koithan, S. Erlenwein.- Fernstudieninheit 26.- Berlin, München, Wien, Zürich, New York: Langenscheidt, 2009.- 176 S.
- Krumm - Krumm H.-J. Bleibt Deutsch eine (europäische) Begegnungssprache? [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://www.wg.uni-klu.ac.at/ide/Krumm.pdf>